

Тетяна Товстенко
(Київ)

ПОЛІЕТНІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ УКРАЇНИ: ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РОЗПЛАНУВАННЯ Й ЗАБУДОВИ

Стаття присвячена історії формування та сучасному стану планування й забудови населених місць України.

Ключові слова: поліетнічне середовище, колонії, міграційні процеси.

This article is devoted to the history of formation and present situation of planning and building of the Ukrainian centers of population.

Keywords: poly-ethnic environment, colonies, migratory movements

Статья посвящена истории формирования и современному состоянию планировки и застройки населенных мест Украины.

Ключевые слова: полиэтническая среда, колонии, миграционные процессы.

На колонізацію території України впливали історичні, політичні, соціально-економічні фактори, які зумовили створення на її теренах поліетнічного середовища. Формуванню поліетнічного середовища населених місць України XVII–XVIII ст. сприяли міграційні процеси, бажання царського уряду освоїти незаселені території та укріпити південні кордони. Починаючи з 1740-х років, за дослідженнями В. Пірка, завершився вплив на чисельність та етнічний склад населення стихійних міграцій. З початку 1750-х років з метою прискорення освоєння Північного Причорномор'я та захисту кордонів держави колонізація проходить шляхом поселення на цій території іноземців [1].

Обмеження прав сербів, хорватів та інших національностей православної віри в Австрії призвели до бажання їх переселитися в середині XVIII ст. до Росії. Серед тих, хто звернувся з проханням щодо переселення, була значна кількість офіцерів і солдат австрійської армії. Перша група поселенців прибула до Києва в жовтні 1751 року на чолі з полковником І. Хорватом у складі 424 чол. Царський уряд, зацікавлений в укріпленні кордонів Російської держави, видав укази від 24 грудня 1751 року «О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особым полком... и о подчинении оных Военной коллегии»

та від 29 грудня, де вказувалось місце розташування поселенців, а саме – Задніпровські місця. Поселення назвали «Новою Сербією», центром якого став Новомиргородський шанець. З півночі воно прилягало до кордону з Польщею, а з півдня межі проходили від гирла р. Кагарлик до впадіння р. Омельник у Дніпро. Указ дозволяв приймати до Нової Сербії вихідців з Польщі, Туреччини та інших країн. Українському населенню було запропоновано переселитися на ті місця, де воно проживало раніше, а свої будівлі продавати іноземцям. Оскільки більшість населення не бажало покидати свої оселі, Сенат у 1753 році прийняв рішення відвести для них 20-верстну зону на південь від Нової Сербії за рахунок запорізьких земель та сформувати поселення під назвою «Новослобідський козацький полк». У 1754 році українські козаки розпочали зведення фортеці св. Єлисавети. У 1755 році згідно з «Маніфестом...» уряду до Новослобідського полку переведено розкольників з Польщі, яких поселили в окремих слободах [1]. Так було створено два військово-землеробські поселення. Однак, незважаючи на всі привілеї, які надавали переселенцям, за даними В. Кабузана [2, с. 88] тут у 1761 році проживало лише 6305 осіб чоловічої статі, в той час як у 1752 році до переселення тут їх налічувалося 12024. Таким чином, царський уряд поніс значні фінансові втрати. Лише в 1761 році об-

слуговуючому персоналу – денщикам та ремісникам з українського населення – дозволено залишатися на території Нової Сербії.

У 1752 році до Києва прибули полковники І. Шевич і Р. Прерадович зі своїми «командами». На спільному засіданні Сенату, Військової та Іноземної справ від 31 березня 1753 року було вирішено поселити їх у так званій Слов'яносербії для зміцнення південних кордонів.

Територію Слов'яносербії визначили між Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню. Заселення розпочалося в 1754 році. На той час тут були розташовані 3 слободи і 115 хуторів, де проживали переважно вихідці зі Слобідської України [2]. Більшість населення склали українці, які продовжували переселятися сюди зі Слобожанщини. Оскільки притік іноземців був незначним, то власті лояльно поставилися до українського населення, що проживало на цій території. На початку 1763 року населення, завдяки притоку українців, яких приймали Шевич і Прерадович, досягло 10076 осіб чоловічої статі, з яких іноземці склали 3992 особи, у тому числі 2627 молдаван і 378 сербів [2, с. 94].

У 1760–1770-х роках крім українців, росіян, молдаван у степову Україну переселялися болгари, греки та інші вихідці з Балкан. Незважаючи на те що уряд надавав іноземцям значну підтримку, їх поселення виявилися нечисленими і погано пристосованими до ведення господарства на півдні. Таким чином, основну роль в освоєнні краю відігравали українці.

Слід зазначити, що значних розмірів колонізація набула після маніфестів Катерини II 1762, 1763 та 1764 років, де гарантували права іноземним переселенцям-іновірцям, а саме: відправлення обрядів по їх вірі, звільнення на декілька років від податей, відвід земель у достатній кількості, звільнення від військової служби, невтручання чиновників у їхню внутрішню юриспруденцію. Перша хвиля колоністів переселялася переважно до губерній сучасної Росії. В Україні поселялися лише в Чернігівській губернії. Права, що були надані колоніям, спочатку сприяли їх швидкому росту та розвитку, але згодом заважали колоністам злитися з загальним населенням, колонії залишалися ізольованими.

На запрошення Катерини II у XVIII ст. почалося переселення німецьких селян на вільні землі Поволжя та Північного Причорномор'я. У колоніях вони зберігали свою мову, віру (лютеранську чи католицьку), менталітет. За часів правління Катерини II шведи, що проживали на острові Даго (о. Хіумма, Естонія), який відійшов Росії за Ніштадським миром 1721 року, були переселені на землі Новоросії (у сучасну Херсонську обл.). Переселення почалося в 1782 році. Майже половина шведів загинула в дорозі. Згідно з приходськими записами, у 1783 році у Старошведському селі, де розмістили шведів, проживало лише 135 чоловік. У 1795 році сюди було переселено ще 30 шведів. У 1804 році у цьому районі засновано німецькі поселення Шлангендорф, Мюльнхаузендорф і Клостердорф. Зараз вони входять до складу с. Зміївка. На сьогодні в селі проживають біля 200 нащадків шведських переселенців, лише 20 з них володіють шведською мовою. Контакти зі Швецією налагоджуються. Невелику допомогу їм надсилає Шведська церква та комуна Готланд. Нещодавно тут побував кореспондент «Газеты по-Киевски» [4].

Після ліквідації Запорізької Січі уряд почав масову роздачу земель під заселення. Найбільше землі було роздано в Херсонському, Катеринославському і Новомосковському повітах. Кременчуцький та Полтавський повіти, заселення яких здійснювали ще з кінця XVI ст., мали значно більшу кількість поселених тут мешканців. Національний склад сучасної Полтавської обл. формувався на основі української етнічності. За переписом 1989 року і зараз Полтавщину населяють переважно українці. Станом на 1989 рік в області проживало 1536,63 тис. українців, що становить 87,6 % від загальної кількості населення. Перепис показав, що на території області проживають більше 75 національностей. Слід зазначити, що між переписами 1959 і 1989 років збільшилася кількість росіян з 5,12 % до 10,2 %, кількість білорусів, молдаван, євреїв, а саме: українців – 1536630, росіян – 178986, білорусів – 9543, євреїв – 6668 та ін., серед яких молдаван 2737, татар – 1111, німців – 698 [3].

У кінці XVIII ст. та особливо в першій половині XIX ст. розпочалося переселення до Росії болгар, переважно з Ту-

реччини. Воно проходило за сприяння головного попечителя колонії генерала Інзова, який утворив 73 колонії з населенням 24 тис. осіб. За паризьким трактатом 1856 року 40 болгарських колоній відійшли до Молдови, де до переселенців ставилися недружно. Тому у 1860–1863 роках у Росії дозволили приймати слов'ян різних національностей та поселяти їх у Таврійській та Херсонській губерніях. Після кримської війни у 1856 і 1864 роках грекам, сербам, болгарам, чорногорцям та іншим, що служили у військах Росії, було дозволено переселятися до колоній у Новоросійському краї.

За період з 1764 по 1866 роки в Росії налічувалося 549 колоній, заснованих іноземними поселенцями. З них на теренах сучасної України, у колишній Таврійській губернії – 165, Катеринославській – 53, Херсонській – 47, Чернігівській – 6, Полтавській – 1. З 1872 року поселення вже відбувалися не на казенних, а на придбаних землях [4].

За переписом 1939 року на території України (без Криму) проживало 3925 тис. німців, у тому числі в Одеській обл. – 91,5 тис., у Запорізькій – 89,4 тис., Сталінській – 47,2 тис., у Миколаївській – 41,7 тис. Крім того, на територіях, що відійшли в 1939 році до СРСР, зокрема до України, мешкало 45,4 тис. У Рівненському і Волинському воєводствах Польщі 40 тис. – у східній Галичині, 37,5 тис. – у північній Буковині, 13,8 тис. – у Підкарпатській Русі, яка ввійшла до складу СРСР у 1945 році.

У квітні-травні 1993 року студенти архітектурного факультету Державного університету «Львівська політехніка» провели обстеження 10 колишніх німецьких поселень Львівської обл. Згідно з дослідженнями викладачів «Львівської політехніки» Г. Петришина та О. Олешко, у кінці XVIII ст. почалася перша хвиля німецької колонізації, що утворила мережу поселень поблизу великих міст на родючих ґрунтах [5]. Друга хвиля німецької колонізації відбувалася в середині XIX ст., колонії розташовувалися в Центральній Галичині. Під кінець XIX ст. німці склали 3,5 % загальної кількості населення (228 тис. осіб). У межах Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей налічувалося 83 колонії. У 1931 році на території Галичини налі-

чувалося 240 поселень. У 1939–1940 роках згідно з пактом Рібентропа-Молотова усіх осіб німецької національності виселяли до Нового Рейху. У 1945–1946 роках в уцілених колоніях були поселені українці з Польщі та Карпат. Колективний спосіб господарювання привів до руйнації колоній. У 1940-х роках забудову колоній, розташованих біля головних доріг, розібрали на будівельні матеріали. Дрібні колонії поглинули колгоспи та МТС. На сьогодні більшість з них покинуті.

Показовим містом Півдня України, яке складається з низки поселень, основою виникнення яких були відомі з XVII ст. зимівники і хутори запорізьких козаків та слободи, що виростили на багатих землях, жалуваних царським урядом поміщикам і військовим чинам, є Кривий Ріг.

Розвиток Кривого Рогу, як і інших індустріальних центрів Півдня України, почався з освоєння багатих степових земель запорізькими козаками. У XV–XVIII ст. Криворіжжя належало до земель Війська Запорозького Низового, за винятком невеликого проміжку часу (1711–1737), коли ця територія формально належала Османській імперії.

Землі Криворіжжя, що мали в XVI–XIX ст. сільськогосподарське призначення, на початку XX ст. після розробки покладів залізних руд і спорудження заводів перетворилися переважно на промислові селища, що склалися з поселень трьох типів: для найманих робітників, кваліфікованого інженерно-технічного персоналу та маєтків гірничих інженерів [9].

Сучасне центральне ядро міста розташоване на злитті річок Саксагань та Інгулець. Тут, за переказами, був зимівник кульгавого (кривого) козака Івана Рога. Навколо зимівника і починає розвиватися сучасний Кривий Ріг як місто. У XIX – на початку XX ст. тут розміщується 5 великих кредитно-фінансових товариств, навчальні заклади, готелі, мережа магазинів, дво-, триповерхові кам'яні житлові будинки. Сучасний центр був заселений переважно етнічними українцями. Поруч розселяються німці, євреї, росіяни. До цієї території пізніше приєднується низка селищ. Євреї на Криворіжжі почали розселятися після указу Г. Потьомкіна в 1777 році. З 1779 року євреї великими групами селилися у селищі Широке (вихідці з Польщі та Білорусії). У 1808 році

утворилася Інгулецька єврейська колонія [8]. Колишнє селище Рахманівка (Центрально-міський район) відоме з 1775 року як поселення колоністів. На землях, отриманих від імператора Олександра I, генерал Рахманов заснував с. Олександрів Дар. Для поселення привіз селян з Чернігівської та Могильовської губерній, за національністю – литовців. Григорівка (Новий Кривий Ріг) – селище (НКГЗК) – виникло в 1783 році, заселялося вихідцями з Київської губернії. Диконька або Катеринівка розташована на правому березі р. Саксагань, заснована на початку XIX ст. Поміщиця Диконська О. привезла сюди селян з Пененської губернії. Дубова Балка (мала) – садиба краєзнавця, організатора промислового видобутку залізних руд О. Поля збудована в 1870–1875 роках. Батько його був німець, мати – українка. Дружина була онукою гетьмана Полуботка. Довгинцеве – селище і залізнична станція. На початку XIX ст. імператор Олександр I жалував землі генералу Довгинцеву, який збудував с. Катеринівка (Довгинцеве). Основа населення – етнічні росіяни. Селище Зелене (житловий масив Інгулецького р-ну) виникло на місці козацького зимівника Василя Зеленого в 1668 році [6; 7]. Як село, відоме з 1740 року. Тут розташоване старе козацьке кладовище. На території маєтку поміщика Добровольського міститься школа. Основа населення – етнічні українці [7]. У 1930-х роках у Тернівському районі утворився мікрорайон Закарпатський (приватний сектор), що заселявся вихідцями з Закарпаття [8]. Село Маяк на Криворіжжі засноване на початку XX ст. німецькими колоністами під назвою Водяне. Складалося з вулиць, довжиною до 3 км. У 1929–1941 роках тут діяв колгосп «Морген Рот», було 100 дворів, 300 мешканців. У 1943–1944 роках німців виселили. Після виселення залишилося 2 хати, склад і німецький будинок. У 1955 році село відбудували та заселили за рахунок приїжджих [8, с. 95]. Село Новий Кременчук виникло в 1921–1924 роках як єврейське поселення [8]. Село Новий Мир [8, с. 185] виникло в 1924 році шляхом переселення жителів Гомельської області. Має 3 вулиці, 147 дворів, 237 мешканців. Основне населення – білоруси. Село Новий Шлях засноване в 1934 році єврейськими переселенцями з Київської

області. У період окупації жителів було розстріляно гітлерівцями. Село Новожиитомир [8, с. 188] засноване в 80-х роках XIX ст. Катерина II землі жалувала поміщику Репеті. Основу населення склали євреї з Могильова. До 20-х років XX ст. мало назву Репетине. Мало статус єврейської колонії. Село Братсько-Семенівка засноване в 1894–1996 роках переселенцями з Чернігівської губернії братами Семенюками. У 1903 році мало 10 дворів, там мешкало 35 чол. У 1914 населення складало до 30 чоловік, було 7 будинків. У 1987 році мало 45 дворів, налічувало 76 осіб. Тепер там дві вулиці, 45 дворів, де проживає 70 осіб. Село Валове засноване в кінці XVIII ст. Землі передані генералу Гейківу за участь у російсько-турецьких війнах часів Катерини II. Первісна назва села – Софіє-Гейківка на честь дружини генерала. Після смерті генерала його дружина продала землю чабану Юриці, який збудував тут економію. Населення склали українці, росіяни, болгары, німці, євреї. У 2000 році тут мешкало 1374 чол., налічувалось 535 дворів. Село Гомельське виникло в 1936–1937 роках шляхом переселення селян з Гомельської обл. Білорусі. Зараз мешкає 113 чол. [8].

Слід зазначити, що у великих містах та містечках різні етнічні групи розселялися головним чином по містобудівних утвореннях, площах, районах, які відповідали їхній ментальності. Поруч споруджували православні храми, церкви, костьоли, синагоги.

Так, місто Умань на початку XVII ст. передали за сеймовим актом у володіння Валентина Олександра Калиновського, старости Брацлавського, Вінницького та Звенигородського. Місто на той час було фортецею, що розташовувалась на високому плато з мальовничими схилами. Зараз тут розміщені завод «Мегаметр», церква Святого Миколая, ринок. Населення склали в основному поляки, українці, євреї [11].

У 1648 році на початку козацького визвольного руху проти польського панування Умань стає козацьким містом. У центрі фортеці перебудовуються існуючі та зводяться нові будинки для козацької старшини. Розвиваються ремесла і будуються нові кузні, майстерні з виготовлення зброї, пороху, скла, шорні, водяні млини. Місто стає адміністративно-діловим центром.

Фортеця вже на той час була перенаселена. Будинки споруджували глиняно-дерев'яні з покрівлею з соломи чи очерету [11]. Такі особливості будівництва та опорядження оселі були притаманні для козаків-українців, за описами у працях Д. Яворницького та Д. Багалія [6; 7].

У цей час заселяються передмістя: Раківка (район вул. Ш. Алейхема), Турок (район вул. Пушкіна), Лиса Гора (район вул. Праці), Звенигородське (район вул. Артема), Івангородське або Вовкове (район вул. Богуна), Осташівське (район вул. Іскри та Нове місто до сучасної вул. Садової). Тут містилася частина козацьких куренів [10; 11]. На початку 1650-х років повністю перебудовується фортеця. По її межах козаки зводять високий частокіл з паль, за ними із зовнішнього боку проходили три ряди валів і глибоких ровів. Населення міста швидко зростало і вже налічувало понад 10 тис. мешканців. Більшість населення була письменною. За свідченням арабського мандрівника Павла Алеппського, при церквах діяли українські школи. Діти єврейської громади навчалися у школах знань (хедемах).

За структурою, згідно з дослідженнями Ю. Бодрова, викладених у книзі «Історія Уманського козацького полку» (2001), Український полк у XVII ст. поділявся на 14 сотень, кожна з яких відповідала назві сотенного містечка [12]. У полку було представлено більше 10 народностей. Зокрема, білоруси, болгар, вірмени, валахи, поляки, росіяни, серби, татари та інші, що становило 6,65 % (198 осіб) від загальної кількості козаків у полку (за реєстром, на 1649 р. налічувалося 2976 козаків). Серед рядових козаків була значна кількість родин татарського походження: Багаї, Котлубаї, Килимеї, Самбаї, Шеремети (загалом – 63). Уманщина була порубіжною землею з Єдисанською ордою. Південні порубіжні сотні, де населення було нащадками жителів лісів, які включали околиці Черкас і Канева, мали значно вищий показник іноетнічного елемента (Бершадський – 11,2 %, Івангородський – 10,4 %, Уманський – 8,9 %, Бабанський – 7,5 %). Основою творення полку виступали як запорожці Уманського куреня, так і місцеві шляхтичі, що з покоління в покоління були тісно пов'язані із Запорізькою Січчю [12].

Після виселення за наказом Петра I усіх жителів Умані й усієї Правобережної України на Лівобережжя та передачі цієї території Польщі, місто Умань обезлюдніло. З 1726 року, коли місто переходить у власність Потоцького, вигнанці потроху повертаються до своїх осель.

Як видно з плану 1795 року, який, імовірно, виконаний раніше, за часів, коли місто належало Польщі (вся експлікація приведена польською мовою), тут містилося дві церкви: мурована і дерев'яна, костел та синагога. Це свідчить про те, що тут мешкали переважно українці, поляки, росіяни, євреї. У 1764–1766 роках на кошти Потоцького був побудований Базиліанський монастир з шестикласним училищем на 400 учнів з польською мовою навчання. У 1780 році на місці зруйнованого після гайдамацького повстання 1768 року дерев'яного палацу, що розміщувався на території фортеці, зводяться торгові ряди. Це сприяло розселенню поблизу євреїв. Будиночки євреїв, що містилися у Старому та Новому місті, були тісні, фактично без дворів та огорож, між ними розташовувалися торгові лавки. Під будиночком викопували погріб з лабіринтами, що вели здебільшого в іншу частину міста та мали слугувати схованкою. В одному з таких будиночків, розміщених нижче теперішньої вул. Східної, у 1810 році працював відомий лідер хасидського руху – цадик Нахман Брацлавський [10; 11].

Доля міста тісно пов'язана з брацлавськими хасидами – однією з гілок іудаїзму. Сюди щорічно приїждять тисячі віруючих туристів з-понад 25 країн світу помолитися на могилі свого духовного лідера цадика Нахмана. У зв'язку з вищевикладеним, на території компактного проживання євреїв Указом Президента України від 07.06.1994 року, № 284/94 створено історико-культурний центр брацлавських хасидів. У 1997 році був розроблений проект-концепція забудови комплексу релігійного центру брацлавських хасидів на вулиці Пушкіна (автор архіт. П. Клименко).

Згідно з розпорядженням Президента України від 18.04.2005 року за № 969/2008 р., відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України за № 833 від 31.08.2008 року створений в центральній частині міста Державний історико-архі-

тектурний заповідник «Стара Умань». Генеральний план розвитку заповідника був розроблений у 2006–2007 роках (архит. Т. Товстенко, Б. Колосок, М. Тямін, М. Гончаренко, О. Бачинська, А. Лисиця за участю В. Лісаченка, А. Гуляєва) [10].

На прохання польської громади повертається первісна функція костелу Успіння Богородиці та включена до першочергових заходів його реставрація. Також розпочато реставрацію колишнього Базиліанського монастиря. Опрацьовані пропозиції щодо розвитку туристичної інфраструктури. Такі заходи є прикладом втілення поліетнічності в сучасну матеріальну культуру міста.

Таким чином, поліетнічне середовище на теренах України формувалося двома шляхами – **компактним** переселенням іноземців на вільні чи відселені землі і утворенням в основному моноетнічних колоній (сіл та поселень) та **розсіяним**, загалом на територіях міст та містечок, іноді сіл унаслідок перенаселення моноетнічних колоній, які під час воєн переходили від однієї держави до іншої – Польщі, Австро-Угорщини чи Росії, а також унаслідок міграційних процесів.

На сьогодні у великих містах та містечках діють інтеграційні процеси, районування за етнічними ознаками зникло внаслідок будівництва нових та реконструкції історичних районів. Місцем спілкування різних національностей залишаються переважно культові споруди (православні храми, церкви, костели, синагоги, мечеті).

Новим проявом формування поліетнічного середовища стала лише Умань, де будується новий історико-культурний центр брацлавських хасидів, що займає значну територію колишнього єврейського району. Частина його, де розташований житловий будинок цадика Нахмана, включена до історико-архітектурного заповідника «Стара Умань».

У сільській місцевості зі зникненням носіїв культури зникають їх поселення (наприклад Львівська обл., німецькі ко-

лонії). Водночас ті райони, де носії етнічної культури продовжують мешкати, розвиваються. Наприклад, Берегівський район Закарпатської області має значну кількість упорядкованих угорських сіл, Чернівецький район Чернівецької області – 20 % румунських сіл.

Слід зазначити, що поліетнічність збагачує історико-культурне середовище. Одним із дійових кроків, аби залишити його нащадкам, є створення заповідників, які можуть стати основою для збереження етнічних ознак матеріальної та духовної культури різних національностей.

Література

1. *Пірко В.* Заселення степової України в XVII–XVIII ст. – Донецьк, 1998.
2. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1769–1858). – М. : Наука, 1976. – 301 с.
3. Полтавська область: природа, населення, господарство / К. О. Мац. – Полтава, 1998.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
5. *Петришин О., Олешко О.* Містобудівна і архітектурна специфіка німецьких колоній в Галичині // Архітектурна спадщина України. – К., 1995. – Вип. 2.
6. *Багалій Д. И.* Очерки колонизации и быта степной окраины Московского государства. – С.Пб., 1887.
7. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1.
8. Енциклопедія Криворіжжя : у 2 т. – Кривий Ріг, 2004.
9. *Товстенко Т. Д., Тямін М. Ю.* Територіальний і розпланувальний розвиток м. Кривий Ріг // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 249–255.
10. *Тямін М. Ю.* Генеральний план розвитку історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» у м. Умані Черкаської області // Малі міста на історичній мапі України. – Умань, 2007.
11. *Клименко П. Р.* З історії забудови Умані. – Умань, 2006.
12. *Бодров Ю. І.* Історія Уманського козацького полку – К., 2001.